

ДОМОГОСПОДАРСТВО ЯК ІНСТИТУТ: ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ

Зухба О.М., к.е.н., доцент, докторант

Донецький національний технічний університет

В статті на основі функціонального підходу визначено сутність домогосподарства як соціально-економічного інституту, показана об'єктивна необхідність його виникнення і існування. Доведено, що інститут домогосподарства не може бути дослідженим поза межами загальної інституційної системи.

Ключові слова: домогосподарство, інститут, функціональний аналіз, інституціональна система.

Зухба Е.Н. ДОМОХОЗЯЙСТВО КАК ИНСТИТУТ: ФУНКЦИОНАЛЬНЫЙ АСПЕКТ ИССЛЕДОВАНИЯ / Донецкий национальный технический университет, Украина

В статье на основе функционального подхода определена сущность домохозяйства как социально-экономического института, показана объективная необходимость его возникновения и существования. Доказано, что институт домохозяйства не может быть исследованным вне общей институциональной системы.

Ключевые слова: домохозяйство, институт, функциональный анализ, институциональная система.

Zukhba O.M. HOUSEHOLD AS AN INSTITUTION: FUNCTIONAL ASPECT OF RESEARCH / Donetsk National Technical University, Ukraine

Essence of household as social – economic institution was defined at the article on the basis of the functional approach. There was shown necessity of its emerging and existence. There was proved that the institution of household cannot be studied outside of the common institutional framework.

Key words: household, institution, functional analysis, institutional system.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Економічна наука вивчає проблеми що, як і для кого виробляти в умовах обмежених ресурсів. Обмежені ресурси необхідні для будь-якого виробництва і можуть мати альтернативне використання. Тому суспільству необхідно забезпечити використання ресурсів таким чином, щоб воно отримало максимальний ефект, а виробництво благ відповідало суспільному попиту. Це потребує відповідного механізму координації діяльності людей. Одним з поширених механізмів взаємодії сьогодні називають ринковий (існують й інші – реципрокна і редистрибутивна економіка [1]), але багато аспектів суспільної економічної діяльності попадають в так звану «зону провалів ринку», у якій ринковий механізм не може функціонувати ефективно. Прикладом такої ситуації є економічна діяльність домогосподарства, яка має відносно малі масштаби, значну частку натурального виробництва і споживання, цільовою настановою якої є вирішення насамперед соціальних проблем людського відтворення.

Координація дій економічних агентів ринковими методами досить часто є занадто дорогою та складною. Економічною теорією і господарською практикою доведено можливість альтернативного механізму координації дій на основі системи загальноприйнятих правил, норм, обмежень – системи інститутів [2, с. 9]. Слід визначити, чи можна застосувати інституційний підхід в дослідженні економічної діяльності домогосподарства. В контексті такого підходу об'єктом економічного дослідження постають інститути та інституційне середовище. Тому постає питання про доцільність визначення домогосподарства як економічного інституту. Завдання дослідження домогосподарства з інституційних позицій можна розуміти й як проблему вивчення суспільного вибору на мікрорівні в межах домашньої економіки.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Питання визначення сутності інститутів було в центрі уваги дослідників протягом останніх десятиліть. Так, ці проблеми вивчали вітчизняні (Т.°Артемова [3], В.°Геєць [4], А.°Гриценко [5], В.°Дементьев [6], В.°Ліпов [7], І.°Малий [8], В.°Тарасевич [9]) і зарубіжні дослідники (С.°Барсукова [10], С.°Кірдіна [11], Г.°Клейнер [12], Р.°Коуз [13], Р.°Нельсон, С.°Уінтер [14], Д.°Норт [15], О.°Сухарев [16]; М.°Олсон [17] та ін.). В науковій літературі поширено декілька підходів до дефініції інститутів. Їх розуміють як «правила гри», які структурують поведінку організацій та індивідів в економіці: культурні норми, віру, менталітет, організаційні структури, рівновагу в ігровій ситуації або використовують стосовно окремої особи чи посади (інститут президентства) тощо. Всі ці підходи можуть бути використаними у з'ясуванні економічної сутності домогосподарства. Найбільш поширеним є визначення інституту, яке належить Д. Норту: «Інституції – це правила гри в суспільстві або, точніше, придумані людьми обмеження, які спрямовують людську взаємодію в певне річище. І як наслідок вони структурують стимули в процесі людського обміну – політичного, соціального чи економічного» [15, с. 11]. Той факт, що домогосподарство є інститутом, в сучасній науковій літературі розуміється як належне [10], але й досі не здійснено системного дослідження його сутності, характеру відносин з іншими інститутами та системою в цілому, межі та форми інституціональної організації.

ФОРМУЛЮВАННЯ ЦІЛЕЙ СТАТТІ

Метою даного дослідження є дефініція домогосподарства як соціально-економічного інституту та визначення його місця в інституційній системі з позицій функціонального підходу.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Визначення домогосподарства може будуватися за різними критеріями [18]: наявність родинних стосунків, спільне проживання, спільне виробництво та споживання, спільний бюджет і ін., застосування яких полегшує облік та статистичні розрахунки, але приховує сутнісну сторону цього економічного явища. На наш погляд, для визначення сутності домогосподарства провідне значення має його інституційна природа.

На основі запропонованої в літературі [15; 16, с. 382] загальної дефініції інституту можна визначити домогосподарство як інститут, під яким ми розуміємо правила поведінки між індивідами, що впорядковує людські відносини на основі формальних (закон, договір, конституція) або неформальних (звичаї, стереотипи поведінки) обмежень на рівні родинної та квазіродинної економіки. Під квазіродинною економікою розуміється господарське об'єднання суб'єктів, які не є родичами (наприклад, спільне хазяйнування в гуртожитках, монастирях тощо), для сумісної економічної діяльності, метою якого є виконання окремих функцій домогосподарства.

Необхідність виникнення та існування інституту домогосподарства обумовлена наявністю різних ситуацій: (а) якщо може існувати декілька положень рівноваги системи (проблема координації), (б) якщо має місце неефективність рівноваги (дилема ув'язнених), (в) несправедливість рівноваги (ситуація нерівновагі). Прикладом порушення рівноваги на рівні домогосподарства може стати недбале відношення окремих осіб до будь-кого з непрацевдатних членів родини (старих, малолітніх дітей, вагітної жінки). В умовах, коли індивідом оцінюються лише власні сьогоденні вигоди і не враховуються майбутнє та суспільні інтереси, суспільство формує механізми протидії – інститути примусу (економічного або соціального) – аліменти, штрафи, суспільне осудження, релігійна анафема та ін.

Інституційна модель поведінки домогосподарства будується на платформі визначення порядку і координації взаємодій економічних суб'єктів. Отримання домогосподарством благ відповідного рівня обов'язково співвідноситься із кількістю часу, енергії, фізичних, емоційних та інтелектуальних зусиль, необхідних для виробництва, придбання та споживання. Інститут домогосподарства являє собою сукупність стосункових контрактів, які майже не потребують витрат для їх реалізації і тому є інструментом зниження трансакційних витрат. Вибір економічної моделі поведінки здійснюється на основі принципу раціональності як результату порівняння реальних альтернатив, які можуть бути реалізованими в існуючому інституційному середовищі з найменшими трансакційними витратами. Домогосподарства здатні формувати ефективні інститути свого функціонування, що мінімізують соціально-економічні ризики та забезпечують соціально-економічну стійкість домогосподарства в довгостроковій перспективі.

Домогосподарство як інститут має різні рівні існування та прояву. На мікрорівні домогосподарство є сукупністю договорів, традицій, правил, рутин, які детермінують прийняття щоденних економічних та інших рішень його членами. На макрорівні домогосподарство розглядається як особливий інституційний сектор національної економіки, а його економічна діяльність на цьому рівні потребує оформлення індивідуальної трудової діяльності, приватного бізнесу, селянського господарства і таке інше. Крім того, домогосподарство діє як інституціолізований споживач та виробник, ефективно задоволення потреб якого є головною метою існування економічної системи в цілому.

Існування інститутів домогосподарства та родини доцільне й на макрорівні. Якщо суспільство має гарантію передбачуваності дій окремих суб'єктів, то знижуються трансакційні витрати на проведення актів обміну, розподілу тощо. Інститут приватної (родинної) власності, якій виникає в ситуації невизначеності, вирішує проблему координації дій людей, підвищуючи рівень передбачуваності, хоча й діє насамперед в інтересах володаря ресурсів на основі нерівності [19]. Аналогічну проблему вирішують такі похідні інституту домогосподарства, як право спадщини, або правова норма про порушення меж, чи поняття священного характеру приватної власності.

Розвиток домогосподарства під впливом внутрішніх (внутрішня еволюція) та зовнішніх (вплив зміни інституційного середовища) мотивів дозволяє проаналізувати не тільки гомеостаз інституту домогосподарства (здатність до самозбереження та відтворення власних системних внутрішніх якостей), а й зрозуміти процес адаптації, розвитку та удосконалення відповідно вимог зовнішнього оточення [20]. Такими чинниками зовнішнього впливу на домогосподарство можуть бути політико-правові, соціокультурні, ментальні, психологічні та технологічні інституціональні зміни [4, 8, 21, 22].

В економічній теорії домашнє господарство розглядається як особливого роду організаційна структура, заснована на специфічному типі владних стосунків і прагненні до максимізації добробуту. В її межах

визначено особливе місце домогосподарства в суспільно-економічній системі. З одного боку, розрізняють індивіда та домогосподарство, з іншого боку визнається, що домогосподарство діє як специфічний економічний інститут в системі інших інститутів і виконує низку власних функцій.

Слід розрізнити функціонування домогосподарства як інституту і як господарюючого суб'єкту. Значною мірою ця відмінність визначається їх різними специфічними і неспецифічними функціями. Специфічні функції, такі як репродуктивна, соціалізація, відтворення людського капіталу тощо, обумовлені конкретно-історичною єдністю двох інститутів - сім'ї і домогосподарства. Ці функції залишаються відносно стійкими, незважаючи на зміни характеру зв'язку між домогосподарством і суспільним відтворенням. Неспецифічні функції - це ті, до виконання яких домогосподарство виявилось економічно примушеним за певних історичних умов. До них належать функції, пов'язані з організацією виробництва і споживання, накопиченням і передачею об'єктів та прав власності, тобто зі статусом домогосподарства як економічного суб'єкта.

Домогосподарство як самостійний суб'єкт ринкової економіки має певну соціально-економічну визначеність: діяльну активність, у тому числі підприємницьку; поєднання економічної свободи та відповідальності; виконання функцій із специфічним ринковим змістом, таких як заощадження, споживання, приватних інвестицій та прийняття економічних рішень з метою раціонального використання ресурсів, що знаходяться в приватній власності домогосподарств; дотримання норм ринкової поведінки. Результати економічної діяльності домогосподарства у порівнянні з його витратами можуть розглядатися як показники її ефективності.

Спектр функцій домогосподарства визначають соціально-економічні процеси, що відбуваються в суспільстві. Серед економічних функцій домогосподарства виділяють зовнішні (забезпечення необхідного споживчого попиту, забезпечення пропозиції на ресурсному ринку; інвестиційна та підприємницька діяльність, організація діяльності з забезпечення сім'ї економічними ресурсами) та внутрішні функції (розподіл доходів, організація спільного ведення домашнього господарства). Специфічною функцією домогосподарства є відтворення одного з найважливіших економічних ресурсів - людини, «людського капіталу», робочої сили на ринці праці, носіїв підприємницьких здібностей. На домогосподарстві лежить відповідальність не тільки за наявність і кількість, а й за якість людського капіталу, тобто за повноцінну соціалізацію, виховання і освіту своїх членів, за прирощення капіталу кваліфікації - суми накопичених знань і навичок для виконання певного виду робіт з виробництва товарів і послуг. Навіть часткове делегування функцій виховання та навчання спеціалізованим інститутам (школам, ВНЗ, училищам) не знімає з домогосподарства відповідальності за відтворення людського капіталу. Тобто результатом життєдіяльності домогосподарств і об'єктами його власності є не тільки продукти, ресурси, засоби виробництва, а й капітал у всіх його формах.

Виконання економічних функцій є економічною базою для повноцінного виконання домогосподарством (та його соціальної форми - родини) біологічних функцій (народження дітей); особистісно-психологічних функцій (задоволення потреб людей у психологічному комфорті та емоційній підтримці, почутті безпеки, відчутті власної цінності і значущості, створення умов для розвитку особистості членів сім'ї, задоволення потреби в дітях, їх вихованні, задоволення потреби людини в спілкуванні з близькими); соціально-виховних функцій (виховання, соціалізацію та освіта дітей, передачу наступним поколінням цінностей і традицій суспільства; соціальний контроль за поведінкою окремих членів сім'ї; забезпечення умов для непрацездатних членів сім'ї); рекреативної функції (охорона здоров'я членів сім'ї, організація відпочинку, зняття стресових станів, відновлення душевних і фізичних сил, спільне проведення дозвілля). Реалізація цих функцій можлива в діяльності домогосподарства як економічного суб'єкта, якій вступає в економічні відношення з іншими суб'єктами.

В той же час функціонування домогосподарства відбувається в певній організаційній формі, що обумовлена впливом загального інституційного та економічного середовища. Зв'язок окремих економічних суб'єктів відображають насамперед відносини власності. Домогосподарство є носієм пучка прав приватної власності. Реалізуючи свої інтереси приватного власника, домогосподарство формує й всю іншу систему відносин власності [19]. Через участь інституту домогосподарства в системі економічних відносин власності забезпечується реалізація соціальних, економічних та інших потреб всіх господарюючих суб'єктів, серед яких інтереси домогосподарств є первинними і системоформуючими.

Домогосподарство посідає особливе місце в формуванні системи соціально-економічних інститутів. Історично і логічно саме воно було першою формою організації економічної діяльності людей, проте виконання домогосподарством своїх функцій з часом зазнало змін. Деякі функції домогосподарства почали виконувати частково, інші взагалі припинили виконувати та передали їх іншим суб'єктам. Приклади таких ситуацій досить поширені: виробнича діяльність натурального домогосподарства з часом була виведена за його межі у формі підприємства та реалізована у ринковій формі, функція освіти передана суспільним навчальним закладам, функція утримання непрацездатних - спеціалізованим соціальним закладам (інтернатам, пенсійним та страховим організаціям, будинкам для людей похилого віку, хоспісам тощо), функція підтримки здоров'я - лікарням, функція виховання - дитячим садкам та яслам. Цей процес відбувався досить повільно, протягом століть і має чітку економічну природу.

Мотивами такого делегування функцій, виведення їх виконання за межі домогосподарства є прагнення запобігти зростаючим ризикам, зниження витрат (прямих і альтернативних), забезпечення підвищення ефективності за рахунок розподілу праці, спеціалізації, концентрації виробництва та ресурсів, застосування новітніх технологій тощо. Тобто в системі сучасних інститутів домогосподарство протягом економічної історії людства виконувало системоутворюючу функцію.

Серед чинників делегування функцій домогосподарства іншим інститутам і організаціям слід розрізняти зовнішні фактори, які детерміновані інституційним оточенням, та внутрішні причини, пов'язані з ефективністю діяльності домогосподарства. Вплив кожного з них обумовлює інституційну форму сучасного домогосподарства та особливості виконання його функцій.

Рішення домогосподарства відбиваються на поведінці індивідів, що його представляють. Ухвалення господарських рішень індивіда, а, отже, і його поведінка, залежать від його здатності приймати оптимальні рішення, від обсягу інформації, його інтелектуально-аналітичних даних, детермінується його власними переконаннями, уявленнями, традиціями, емоціями, звичками, психологічними домінантами, інтуїцією та іншими параметрами, а також від дії правил і норм в суспільстві, тобто від наявності та дії всього комплексу інститутів.

Однак, суб'єктивна оцінка рішення не може слугувати критерієм його правильності та ефективності. Кінцевий результат дії економічного суб'єкта визначається тільки через його взаємодію (координацію) з іншими учасниками економічних процесів. Механізм цієї взаємодії може носити різноманітний характер (ринковий, планово-розподільний, суспільно-мобілізаційний і т.п.), але обов'язково порядок координації дій економічних суб'єктів визначається межами існуючих інституційних угод. Отже, інститут домогосподарства не може бути дослідженим поза межами загальної інституційної системи.

ВИСНОВКИ

Таким чином, домашнє господарство може бути визначено як соціально-економічний інститут, характеристикою якого є як кількісні, так і якісні параметри, такі як системна сталість існування, повнота виконання функцій тощо. Функціонування домогосподарства потребує існування широкої системи споріднених інститутів: приватної власності, інститутів розподілу доходів, заощадження, ринкових і неринкових механізмів координації інтересів індивідів і суспільства та ін. Реалізація функцій домогосподарства неможлива за межами інституційної системи і має враховувати її вплив. З іншого боку, домогосподарство здійснює активний вплив на інституційне оточення через делегування зовнішнім організаціям частини своїх функцій з метою запобігання ризикам, зниження транзакційних витрат, забезпечення стимулів ефективної діяльності, протидії соціальним витратам та ін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великая трансформация Карла Поляни: прошлое, настоящее, будущее / [под ред. Р.°М.°Нуреева]. – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2006. – 406 [2] с.
2. Шаститко°А.°Е. Экономическая теория институтов / А.°Е.°Шаститко. – М. : Экономический факультет МГУ, ТЕИС, 1997. – 105°с.
3. Артемова Т.И. Стоимость и цена: логико-исторический процесс формообразования / Т.И. Артемова. – К.: Основа, 2006. – 448 с.
4. Геєць°В.°М. Взаємодія довіри і розвитку / В.°М.°Геєць // Економічна теорія. – 2002. – №3. – С.°3–16.
5. Гриценко°А.°А. Институциональный империализм и его роль в развитии экономической теории / А.°А.°Гриценко // Наукові праці Донец. націон. технічн. ун-ту. Сер. економічна. - 2008. – Вип. 34-1 (138). – С.°46–51.
6. Дементьев°В.°В. Экономика как система власти / Вячеслав Валентинович Дементьев – Донецк : Изд-во «Каштан», 2003. – 404°с.
7. Липов°В.°В. Мера институциональной комплиментарности / Володимир Валентинович Липов // Наукові праці Донец. націон. технічн. ун-ту. Сер. економічна. - 2009. – Вип. 40-2. – С. °90 – 97.
8. Малий°І.°Й. Інститут довіри та конкурентоспроможність національної економіки [Електронний ресурс] / І.°Й.°Малий. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/tpe/2009_19/Zb19_02.pdf.
9. Тарасевич°В.°Н. Что такое институт? (опыт институциональной экономики) / Виктор Николаевич Тарасевич // Наукові праці Донец. націон. технічн. ун-ту. Сер. економічна. - 2009. – Вип. 37-2. – С.°5–20.
10. Барсукова°С.°Ю. Неформальная экономика: экономико-социологический анализ / Светлана Юрьевна Барсукова. – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2004. – 448°с.
11. Кирдина°С.°Г. X- и Y- экономики: институциональный анализ / Светлана Кирдина. - М. : Наука, 2004. – 256°с.
12. Клейнер°Г.°Б. Эволюция институциональных систем / Г.°Б.°Клейнер. – М. : Наука, 2004. – 240°с.
13. Коуз°Р. Фирма, рынок и право / Р.°Коуз ; [пер. с англ.] — М. : Дело, 1993.—192°с.

14. Нельсон^{Р.} Эволюционная теория экономических изменений : монография / Р.^{Нельсон}, С.^{Уинтер} – М. : Финстатинформ, 2000. – 474^{с.}
15. Норт^{Д.} Институції, інституційна зміна та функціонування економіки / Дуглас Норт ; [пер. з англ. І.^{Дзюб}]. – К. : Основи, 2000. – 198^{с.}
16. Сухарев^{О.С.} Основы институциональной и эволюционной экономики : курс лекций / О.^{С.}Сухарев. – М.^{о.} : Высшая школа, 2008. – 391^{с.}
17. Олсон^{М.} Логика коллективных действий. Общественные блага и теория групп / М.^{Олсон}. - М. : Фонд экономической инициативы, 1995.- 174^{с.}
18. Шубная^{Е.} Классификация домохозяйств как субъекта национальной экономики / Е.^{В.}Шубная // Вісник Донбаської держ. машинобуд. академії. – 2006. – № 1Е (6). – С. 225–230
19. Зухба О.М. Институт домохозяйства в системе отношений собственности / О. М. Зухба // Наукові праці Донец. націон. технічн. ун-ту. Сер. економічна. - 2009. – Вип. 36-1 (128). – С. 28–34.
20. Зухба^{О.М.} Домогосподарство в системі економічних відносин інституціональних суб'єктів суспільства / О. М.^{Зухба} // Ціннісні орієнтири інституціоналізації економічного розвитку : колективна монографія / за заг. ред. А. О.^{Задої}. – Д. : Державний ВНЗ «НГУ», 2010. – Розд.3, 3.2. – С. 301–325.
21. Зухба^{О.М.} Институт господарської етики та економічна поведінка в період трансформаційних змін / О.^{М.}Зухба, Л.^{І.}Ляшенко // Ціннісні орієнтири інституціоналізації економічного розвитку : колективна монографія / за заг. ред. А. О.^{Задої}. – Д. : Державний ВНЗ «НГУ», 2010. – Розд. 4, 4.5. – С. 447–479.
22. Фукуяма^{Ф.} Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Фрэнсис Фукуяма. – М. : ООО «Изд-во АСТ», 2004. – 730 [6] с.